

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΦΥΛΟ, ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΛΗΛΟΤΟΜΙΕΣ ΤΡΙΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ¹

Ντίνα Βαϊου, * Αρης Καλαντίδης, ** Ρούλη Λυκογιάννη***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η βιβλιογραφία για τις συνέπειες της εγκατάστασης μεταναστών/ών στις πόλεις, αντλώντας από εμπειρίες πόλεων της Β. Αμερικής και της ΒΔ Ευρώπης, τονίζει χυρώς το διαχωρισμό και τη χωρική περιθωριοποίησή τους. Έτσι, οι μετανάστεις/ες «τοποθετούνται» στις αστικές περιφέρειες ή σε κάποιο «γκέτο» στο κέντρο της πόλης – σε περιοχές όπου οι ντόπιοι δεν επιθυμούν να εγκατασταθούν. Παρόλο που ανάλογα χαρακτηριστικά μπορούν να εντοπιστούν και στην Αθήνα (όπως και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές πόλεις), υπόθεσή μας είναι ότι η γεωγραφία της εγκατάστασης των μεταναστών ακολουθεί μάλλον διαφορετικά πρότυπα, που δεν έχουν οδηγήσει σε δημιουργία γκέτο με την έννοια που αυτά αναφέρονται στη βιβλιογραφία. Η συνύπαρξη στο χώρο και στις καθημερινές κινήσεις και δραστηριότητες, καθώς και άτυπες πρακτικές αλληλοβοήθειας αναδεικνύουν τη γειτονιά σε ένα σημαντικό πεδίο για την ανάπτυξη μηχανισμών κοινωνικής ένταξης και τη διαμόρφωση «οικείων χώρων» σε ένα ανοίκειο, αν όχι εχθρικό, αστικό περιβάλλον.

Migration, Gender and Urban Space: Searching for the Intersections of Three Approaches in Athens

Dina Vaiou, Ares Kalandides, Rouli Lykogianni

ABSTRACT

The literature on the effects of migrant settlement in cities, drawing from experiences of North American and Western European cities, underlines mainly their spatial segregation and marginalisation. Thus, migrants are “placed” in urban peripheries or in some “ghetto” in the city centre – in areas where locals do not wish to live. Even though similar characteristics may be identified in Athens (and in other Southern European cities), our hypothesis is that the geography of migrant settlement follows different patterns, which have not led to the formations of ghettos in the sense that these are presented in the literature. Co-existence in space and in everyday movements and activities as well as informal practices of assistance mark out the neighbourhood as a significant domain for the development of mechanisms of social insertion and for the constitution of “familiar spaces” in an unfamiliar, if not hostile, urban environment.

1. Το άρθρο στηρίζεται σε έρευνα σε εξελιξη, που εκπονείται στο ΕΜΠ, στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, με τίτλο «Διαπλεχόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: μετανάστεις και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας». Η έρευνα χορηματοδοτείται από την Ε.Ε. - Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΕΑΕΚ). Σε μία πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Γεωγραφίες της Μητρόπολης. Όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο», που οργάνωσε το περιοδικό στη Θεσσαλονίκη (21-23 Οκτωβρίου 2005)

* Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, e-mail: divaiou@central.ntua.gr.

** Υποψήφιος διδάκτωρ, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, και InPolis, Βερολίνο, e-mail: kalandides@inpolis.de.

*** Διδάκτωρ, λέκτορας ΠΔ 407, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, e-mail: dikelis@hotmail.com.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα για τα μεταβαλλόμενα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς διάφορους τόπους εντοπίζει, μεταξύ άλλων, δύο σημαντικά χαρακτηριστικά: πρώτον, τη στροφή μεγάλου αριθμού μεταναστών προς τις νότιες χώρες της Ε.Ε., και την Ελλάδα ειδικότερα: ο ευρωπαϊκός Νότος μεταβάλλεται σταδιακά από τόπος αποστολής σε τόπο υποδοχής μεταναστών, εξέλιξη για την οποία άλλες χώρες είναι περισσότερο και άλλες λιγότερο αποδεικμαστες σε επίπεδο πολιτείας και κοινωνίας (King et al. 2000). Δεύτερον, τη λεγόμενη «θηλυκοποίηση» της μετανάστευσης, δηλαδή την αυξανόμενη παρουσία αυτόνομης μετανάστευσης γυναικών στα νέα μεταναστευτικά ρεύματα (Castles & Miller 1993). Η ενσωμάτωση αυτών των χαρακτηριστικών στους προβληματισμούς για τη μετανάστευση διαφοροποιεί παλαιότερες αναπαραστάσεις του «μετανάστη», όσο και μια μονομερή εστίαση στις οικονομικές συνιστώσες της μετανάστευσης, ενώ αμφισβήτητη την απλουστευτική γεωγραφία των μετακινήσεων (από το φτωχό Νότο στον πλούσιο Βορρά).

Στο πλαίσιο αυτών των προβληματισμών εντάσσεται και η έρευνα σε εξέλιξη, στην οποία στηρίζεται το άρθρο αυτό.² Η έρευνα, με τίτλο «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας», αφορά στη διερεύνηση, από την οπική του φύλου, των μεταβολών που συμβαίνουν σε κεντρικές γειτονιές της Αθήνας λόγω της μαζικής εγκατάστασης μεταναστριών/τών από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Το ερώτημα αυτό προσεγγίζεται μέσα από την καθημερινότητα και τη διαπλοκή των διαφορετικών «καθημερινοτήτων» μεταναστριών και ντόπιων γυναικών, που έρχονται σε επαφή μέσω της σχέσης εργαζόμενης-εργοδότριας στην οικιακή εργασία και εργασία φροντίδας.

Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, τρία κεντρικά ζητήματα απασχολούν την έρευνα, τα οποία μέχρι σήμερα συγκροτούν διακριτές προσεγγίσεις και έχουν διερευνηθεί κυρίως ανεξάρτητα ή σε συνδυασμούς ανά δύο: η πόλη/ο αστικός χώρος και οι μεταβολές του· η μετανάστευση προς τις νοτιοευρωπαϊκές πόλεις και την Αθήνα ειδικότερα: η οπική του φύλου στη διερεύνηση αυτών των ζητημάτων. Η καθημερινή ζωή –και οι διαπλεκόμενες καθημερινότητες, που αναφέρονται στον τίτλο της έρευνας– συγκροτεί μια θεωρητική οπική (standpoint) η οποία επιτρέπει τη διερεύνηση αλληλοτομιών ή συνθέσεων και των τριών αυτών ζητημάτων, ενώ η πόλη (της Αθήνας) και οι γειτονιές της αποτελούν το πεδίο διερεύνησης. Με την οπική αυτή, και σε ένα επίπεδο διερεύνησης που επιχειρεί να κινηθεί «ανάμεσα στις ταξινομίσεις του Προκρούστη και στις απαιτήσεις των δεδομένων» (Green 2002: 35), είναι δυνατό να αναδειχθούν και να έρθουν στο προσκήνιο της επιστημονικής (και πολιτικής) συζήτησης οι εμπειρίες των γυναικών, ντόπιων και μεταναστριών, και να συγχροτηθεί μια οπική για την πόλη και τις μεταβολές της που εμπεριέχει και δεν αποκλείει τους/τις κατοίκους της, με την έμφυλη και ενσώματη υπόστασή τους. Στο άρθρο αυτό εστιάζουμε σε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα που αναφέρονται στο πιο πάνω τρίπτυχο και φωτίζουν σημαντικές πλευρές των αναζητήσεων της έρευνας.

1. Γυναίκες στους δρόμους της μετανάστευσης: αναζητώντας μια οπική φύλου

Παρόλο που μετανάστριες υπήρχαν πάντα, κυρίαρχη αναπαράσταση του υποκειμένου της μετανάστευσης παραμένει σε μεγάλο βαθμό ένας άνδρας μόνος,

νέος, στην ακμή της ηλικίας και της εργατικής του δύναμης –άνδρας-εργάτης– ο οποίος, σε μια περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης και έντονης αστικοποίησης των χωρών του Βορρά, «θεωρήθηκε η ενσάρκωση της κινητικότητας της εργασίας» (Green 2002: 135). Οι μετανάστριες «ανακαλύφθηκαν» στη δεκαετία του 1970 από δύο σε μεγάλο βαθμό διακριτές μεταξύ τους περιοχές έρευνας: την έρευνα για τη μετανάστευση και τη φεμινιστική έρευνα. Η πρώτη τις τοποθέτησε στο πλαίσιο της οικογένειας, ως ομοιογενή κατηγορία εξαρτημένων από «το μετανάστη» μελών. Την ίδια υπόθεση υιοθέτησαν και οι εθνικές και τοπικές αρχές σε χώρες όπου αναπτύχθηκε μεταναστευτική πολιτική (*Migrations, Société*, 1997, 52:1, Dossier: «Les Femmes immigrées en France et en Europe») και όπου, στη δεκαετία του 1990, η «οικογενειακή συνένωση» έγινε ο μόνος τρόπος νόμιμης μετανάστευσης. Η έστω μερική εμφάνιση των γυναικών συνοδεύτηκε από νέα στερεότυπα: φτωχές, απομονωμένες, χωρίς μόρφωση και δεξιότητες – εικόνες που και πάλι ομογενοποιούν και δεν αντιστοιχούν στις μεγάλες ταξικές και εθνοτικές διαφορές, ούτε στα ετερογενή δεδομένα της μετανάστευσης των γυναικών.

Η εικόνα των «εν κινήσει ανδρών» καθιερώθηκε μέσα από έρευνες που εστιάζουν αποκλειστικά στις δομικές πλευρές της μετανάστευσης και στη σύνδεσή της με τις διαδικασίες αστικοποίησης, εκβιομηχάνισης και εκσυγχρονισμού στον ευρωπαϊκό Βορρά. Έτσι, οι μεταναστευτικές ροές ερμηνεύονται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης των χωρών υποδοχής, όπου αναδεικνύεται η συμβολή των μεταναστών στην οικονομική μεγέθυνση. Αγνοούνται όμως οι μετανάστριες, τα διαφορετικά πρότυπα μεταναστευτικών κινήσεων (Green 2002), αλλά και οι διαφορετικές ιστορίες αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης, για παράδειγμα των νοτιοευρωπαϊκών χωρών. Από τη δεκαετία του 1990, στο πλαίσιο των διαδικασιών που σηματοδοτεί ο όρος παγκοσμιοποίηση, η έρευνα στρέφει έντονα το ενδιαφέρον στις μετανάστριες. Η διεύρυνση του παγκόσμιου μωσαϊκού χωροκοινωνικών ανισοτήτων και το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ φτωχών και πλούσιων χωρών-τόπων, ατόμων και ομάδων, εξελίξεις συσχετισμένες και με την εξάπλωση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, έχουν εδώ και αρκετά χρόνια οδηγήσει στην ακόμη μεγαλύτερη κινητικότητα των γυναικών, που αναζητούν, ατομικά ή στο πλαίσιο οικογενειακών στρατηγικών, καλύτερες συνθήκες ζωής. Παρά τις δυσκολίες στη συγκέντρωση ποσοτικών δεδομένων, επισημαίνεται από τη βιβλιογραφία ότι «κι όμως οι γυναίκες κινούνται!» (et pourtant elles bougent! – όπως υποστήριξε στο σχετικό συνέδριο η M. Perrot). Και ίσως λόγω των πιο πάνω διαδικασιών, κινούνται όσο ποτέ άλλοτε (Ehrenreich & Hochschild 2002: 2).

Η φεμινιστική έρευνα, από την άλλη πλευρά, ασχολήθηκε αργότερα με τις μετανάστριες: η παρουσία τους και τα πολλαπλά επίπεδα εκμετάλλευσης έθεταν δύσκολα ερωτήματα στις αντιλήψεις για το συλλογικό υποκείμενο «γυναίκα» και στον ενοποιητικό λόγο για τη γυναικεία απελευθέρωση, όπως αυτός εκφράστηκε από τη δεκαετία του 1960. Ο «μαύρος» φεμινισμός και οι μετα-αποικιοκρατικές θεωρητικές διατυπώσεις αμφισβήτησαν ως ουσιοκρατικές τις διατυπώσεις του «λευκού» φεμινισμού. Πρότειναν πιο λεπτές και σύνθετες προσεγγίσεις, αναδεικνύοντας ιεραρχίες και ανισότητες που προέρχονται από τη διαπλοκή του φύλου με τη «φυλή»/εθνότητα, την κουλτούρα, τη σεξουαλικότητα, την κοινωνική τάξη (Anthias 2000). Παρά τα μυριάδες ερωτήματα που έτσι εισάγονται στον προβληματισμό και τις μετατοπίσεις του ενδιαφέροντος από τις ανισότητες στην εργασία και την οικογένεια στη συγκρότηση ταυτοτήτων και τη ρευ-

στότητα των έμφυλων χαρακτηριστικών, παραμένουν κάποιες συνέχειες που αφορούν σε ξητήματα σχέσεων εξουσίας και σε προσεγγίσεις της γνώσης μέσα από τις εμπειρίες (πολλαπλών ομάδων) γυναικών (McDowell 1999).

Πέρα από την «ανακάλυψη» των γυναικών που κινούνται, αποκαλύπτονται οι πολλαπλές μορφές της κινητικότητάς τους. Κινούνται (μεταναστεύουν) όχι μόνο γιατί ακολουθούν τους άνδρες, αλλά και για να βρουν οι ίδιες δουλειά. Κινούνται (και) μόνες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειάς τους, αλλά και την προσωπική τους επιβίωση. Κινούνται προκειμένου να ξεφύγουν από τη φτώχεια, αλλά ίσως και από ένα σύζυγο που τις κακοποιεί ή από έναν περίγυρο που ανέχεται τη βία κατά των γυναικών και αναπαράγει καταπιεστικά για τις ίδιες πρότυπα. Η φυγή μπορεί να είναι πρακτική συνέπεια ενός αποτυχημένου γάμου, της προσπάθειας να προσφέρουν στα παιδιά τους, αλλά ακόμη και της επιθυμίας τους για καλύτερη ζωή για τις ίδιες, μια ζωή που να ανταποκρίνεται στις προσωπικές τους προσδοκίες και επιδιώξεις (βλ. και Green 2002, Κεφ. V). Σε ένα τέτοιο σύνθετο πλαίσιο, η εικόνα της στατικότητας των γυναικών κλονίζεται σημαντικά, όπως άλλωστε και οι ομοιογενοποιητικές αναπαραστάσεις της μετανάστριας.

Οι πολλαπλές και μεταβαλλόμενες μορφές της μετανάστριας θέτουν σημαντικά ερωτήματα τόσο για τους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζουμε το μεταναστευτικό φαινόμενο και κατανοούμε τα αίτια και τις συνέπειες της μετανάστευσης, όσο και για τις προσπάθειες συγκρότησης έμφυλων προσεγγίσεων. Μπορούμε να μιλήσουμε για «αλλαγή παραδείγματος» στις μαζικές μεταναστεύσεις, που υποδηλώνεται και από τις κινήσεις γυναικών; Σε τι μεταβαλλόμενα δεδομένα στους τόπους προέλευσης και στις χώρες προορισμού αντιστοιχούν αυτές οι κινήσεις; Τι είδους ερωτήματα θέτει η διαπλοκή φύλου και εθνότητας και τα πολιτισμικά δεδομένα διαφορετικών μεταναστευτικών ομάδων; Και πώς οριθετούνται οι δυνατότητες των μεταναστριών στο σύνολο του σχεδίου μετανάστευσης; Καθώς οι μετανάστριες δεν αποτελούν ενιαία κατηγορία, χρειάζεται επανεκτίμηση της θέσης και των πρακτικών τόσο αυτών που «ακολουθούν» ή φεύγουν μόνες, όσο και αυτών που «μένουν πίσω» και συχνά αναλαμβάνουν ανδρικούς ρόλους. Σε όλες τις περιπτώσεις οι γυναίκες δεν είναι παθητικά θύματα των παγκόσμιων συγκυριών, αλλά ενεργά υποκείμενα σε ένα σχέδιο μετανάστευσης το οποίο δεν περιορίζεται μόνο στις στρατηγικές της οικογένειας ή στις οικονομικές διαδικασίες, αλλά συνήθως εμπλέκει σύνθετες διαπραγματεύσεις ταυτοτήτων και σχέσεων φύλου, στον τόπο προέλευσης, στη διαδρομή, στον τόπο προορισμού και μέσα στα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστριών/ών (Charles & Hitjens 1998, Yuval-Davis 1997).

Τα πιο πάνω ερωτήματα διαμορφώνουν ένα σύνθετο πεδίο, όπου αναδεικνύονται σημαντικές όψεις των σύγχρονων μεταναστευτικών φαινομένων, στη διερεύνηση των οποίων είναι αναγκαία μια οπτική φύλου. Στη δική μας έρευνα μελετάμε μετανάστριες από βαλκανικές χώρες που απασχολούνται στην οικιακή βοήθεια και φροντίδα (παιδιών, ηλικιωμένων, αρρώστων) –δουλειά που συχνά είναι άσχετη με τα προσόντα, τις δεξιότητες και τις επιθυμίες τους– και εργοδότριές τους. Σημείο εκκίνησης αποτελούν οι εμπειρίες μεταναστριών και νόπιων γυναικών, όπως αποτυπώνονται σε αφηγήσεις ζωής και μέσα από συστηματική παρατήρηση σε χώρους της πόλης. Στις εμπειρίες αυτές αποτυπώνονται όψεις της καθημερινότητας δύο διαφορετικών ομάδων γυναικών. Καθώς οι καθημερινότητές τους διαπλέκονται σε μια πόλη που μεταμορφώνεται, τίθενται σημαντικά ερωτήματα για τη συγκρότηση έμφυλων σχέσεων και ταυτο-

τήτων, για τις ιεραρχίες φύλου και δύναμης μεταξύ γυναικών και ανδρών, γυναικών και γυναικών, ντόπιων και μεταναστριών, για το κόστος προσωπικών και συλλογικών επιλογών ζωής.

2. Γεωγραφίες της καθημερινής ζωής

Η καθημερινή ζωή είναι η θεωρητική οπτική από την οποία προσεγγίζουμε το ερευνητικό μας αντικείμενο. Είναι μια οπτική που επιτρέπει μια σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων που αφορούν στο φύλο, τη μετανάστευση και τον αστικό χώρο. Κάθε μία από τις σχέσεις αυτές έχει τη δική της δυναμική, τις δικές της πλευρές κυριαρχίας και υποτέλειας, ενώ όλες έχουν πραγματικό αντίκρισμα (πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό) μέσα σε κάθε τόπο και στον ευρύτερο περίγυρο όπου αυτός κάθε φορά τοποθετείται. Η εκκίνηση από την καθημερινή ζωή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε αναλύσεις που μένουν στο μικροκοινωνικό επίπεδο ή σε ένα αποκλειστικό ενδιαφέρον για το τοπικό. Αντίθετα, αποτελεί μια «είσοδο» στη μελέτη διαδικασιών που εκτυλίσσονται σε διαφορετικές και διατλεκόμενες γεωγραφικές κλίμακες, από το σώμα ως το παγκόσμιο σύστημα (Dyck 2005). Από αυτή την άποψη, η έμφαση στην υλικότητα της καθημερινής ζωής έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη και ερμηνεία του αστικού χώρου ως μίας από τις πιο σημαντικές κλίμακες της καθημερινότητας, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Η οπτική της καθημερινής ζωής συνδέει άμεσα αυτό που συνειδητά επιλέγουμε να μελετήσουμε και τον τρόπο με τον οποίο με τον μελετάμε, συνδέει δηλαδή τη θεωρητική αναζήτηση με συγκεκριμένα ερωτήματα μεθοδολογίας. Η προσέγγιση που σταδιακά διαμορφώνουμε, και μέσα από τις αλληλοτομίες θεωρητικών αναζητήσεων και δουλειάς στο πεδίο, επιδιώκει να αναδειξει τις δυναμικές πλευρές της καθημερινότητας, όχι μόνο τη ρουτίνα και την επανάληψη, αλλά και τους όρους υπέρβασής τους, έστω και στιγματικά και αποσπασματικά. Η ιδέα είναι πως η καθημερινή ζωή δεν χαρακτηρίζεται μόνο από συνεχείς προσαρμογές, αλλά και από συγκρούσεις που συνδέονται με διαδικασίες σύλλογικής και ατομικής συνειδητοποίησης, και άρα με τη δυνατότητα χειραφέτησης μέσα στην ίδια την καθημερινότητα (Lefebvre 1991). Η καθημερινότητα είναι ένα πεδίο όπου οι άνθρωποι υπομένουν και ταυτόχρονα ενεργούν, επαναπροσδιορίζονται και διαπραγματεύονται τους όρους ύπαρξής τους (και) στην πόλη. Εδώ έχει σημασία η αλληλεπίδραση ατομικών πρακτικών, κοινωνικών διαδικασιών και θεσμικών διευθετήσεων σε διάφορα επίπεδα. Σε αντίθεση με προσεγγίσεις που εξετάζουν την καθημερινή ζωή με κάπως αρνητικούς όρους, ως αμετάβλητη ρουτίνα που διαχωρίζεται σε διακριτά μέρη ή σφαίρες, υποστηρίζουμε μια αντίληψη για την καθημερινότητα που διαπερνάει διχοτομικές διαιρέσεις και αναδεικνύει τις συνέχειες της εμπειρίας μέσα σε διαφορετικές σφαίρες και κλίμακες χώρου (βλ. και Vaiou & Lykogianni 2006).

Σε αυτό το πλαίσιο, η καθημερινή ζωή αποτελεί το έδαφος για τη συγκρότηση της προσέγγισής μας, η οποία βλέπει την πόλη ως «χώρο που κατοικείται και έχει φύλο» (Simonsen & Vaiou 1996). Η οπτική αυτή συμβάλλει στην «ορατότητα» των γυναικών,³ των οποίων οι δραστηριότητες και πρακτικές συνήθως ολισθαίνουν στη σκιά των «παγκόσμιων εξελίξεων», γύρω από τις οποίες αρθρώνονται οι κυριαρχείς θεωρητικές διατυπώσεις. Επιτρέπει να διερευνήσουμε πώς οι εμπειρίες των γυναικών, στην περίπτωσή μας μεταναστριών και

3. Δεν είναι τυχαίο ότι στις φεμινιστικές προσεγγίσεις του αστικού χώρου ως πολλαπλές καθημερινότητες των γυναικών είναι κεντρικό στοιχείο και συχνά σημείο εκκίνησης.

ντόπιων, καθιορίζονται από έμφυλες κοινωνικές σχέσεις και δομές και, αντίστροφα, πώς τις (ανα)παράγουν και (ανα)διαμορφώνουν (Smith 1987), διαμορφώνοντας εντέλει την ίδια την πόλη και τις γειτονιές της. Εστιάζοντας στις καθημερινότητες δύο διαφορετικών ομάδων γυναικών, αποκαλύπτεται η «αόρατη» εργασία φροντίδας που χαρακτηρίζει, μεταξύ άλλων, και τις διαδικασίες συγκρότησης του τόπου και δίνει ένα ακλειδί για την κατανόηση της σχέσης τοπικού-παγκόσμιου (Dyck 2005). Ο χώρος της φροντίδας, όπου διασταυρώνονται οι δραστηριότητες και πρακτικές ντόπιων γυναικών και μεταναστριών της έρευνάς μας, συνδέει τις παγκόσμιες αναδιαρθρώσεις με εμπειρίες που βιώνονται στην κλίμακα του σώματος, του σπιτιού και της γειτονιάς.

Όταν μελετάμε την πόλη από την οπτική της καθημερινής ζωής, δεν ερευνούμε ένα στατικό αντικείμενο, αλλά εξετάζουμε μια διαδικασία μέσα από την οποία συγκροτούνται ποικίλες κοινωνικές πρακτικές. Το περιεχόμενο λοιπόν της καθημερινής ζωής ορίζεται ως εξελισσόμενο, παρά ως σταθερό και δεδομένο. Σημαντικές παραγωγικές αναδιαρθρώσεις, μεταβολές στην κοινωνική γεωγραφία, ανακατατάξεις των χωρο-κοινωνικών ανισοτήτων μεταμορφώνουν την πόλη με πολύ ουσιαστικούς τρόπους και δρούν καταλυτικά πάνω στα «μικρά» και αφανή, στις καθημερινότητες και θρησκευτικές των πολιτών και στους χώρους όπου αυτές εκτυλίσσονται, διαμορφώνοντας και νοηματοδοτώντας τους. Οι εφήμερες καθημερινές ενασχολήσεις (τα χιλιάδες μικροπράγματα που πρέπει να γίνουν κάθε μέρα) για τον εαυτό και για τους άλλους συνδέονται με διαδικασίες (ανα)συγκρότησης του παγκόσμιου χώρου, χωρίς να παραμένουν αποκλειστικά σε αυτές.

Η «συνάντηση» ντόπιων και μεταναστριών στους χώρους και τους χρόνους της καθημερινότητας αποτελεί, από πολλές πλευρές, νέα συνθήκη, αλλά και πρόκληση για την κοινωνία, σε διάφορα επίπεδα και κλίμακες, που έχουν να κάνουν (και) με την πρόσληψη του «άλλου». Στα πλαίσια αυτά, οι γυναίκες (ντόπιες και μετανάστριες) δεν αντιμετωπίζονται ως παθητικά θύματα παγκόσμιων διαδικασιών και υπερτοπικών προτεραιοτήτων, αλλά ως δρώντα υποκείμενα που διαμορφώνουν τις καθημερινές πρακτικές και αναπτύσσουν, μέσα από μια «τεχνογνωσία επιβίωσης», συγκεκριμένες στρατηγικές, οι οποίες αποτελούν σημαντικές συνιστώσες για την ανάπτυξη της πόλης (Baiou 2000). Άλλωστε η καθημερινότητα δεν περιλαμβάνει μόνο τις άχαρες δουλειές, τις ταπεινώσεις, τον αγώνα επιβίωσης και την ενασχόληση με τα απολύτως αναγκαία. Εμπεριέχει και τη σύμπτωση ανάγκης και ικανοποίησης, το εξαιρετικό μέσα στο συνηθισμένο, την ανατροπή συνηθειών και την εκπλήρωση επιδιώξεων (Lefebvre 1991).

Διέρευνούμε λοιπόν ένα μέρος από τις αλλαγές στην καθημερινή ζωή ντόπιων και μεταναστριών των οποίων οι καθημερινότητες διαπλέκονται (και) μέσα από τη χρήση του αστικού χώρου και τη σχέση εργοδότριας-εργαζόμενης, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν στοιχείο της συγκρότησης του αστικού χώρου. Εδώ εξετάζονται ερωτήματα που έχουν να κάνουν με τους τρόπους ένταξης των μεταναστριών στην αγορά εργασίας (πώς και πού βρίσκουν εργασία, με ποιους όρους κ.λπ.), τους συνδυασμούς απασχόλησης και οικογενειακής φροντίδας των ντόπιων γυναικών, τις σχέσεις μεταξύ γυναικών που διαμορφώνονται (και) μέσα από την απασχόληση μεταναστριών, τις συνθήκες και τους όρους πρόσβασης στον ελεύθερο χώρο και τη ζωή της πόλης μεταναστριών και ντόπιων γυναικών, τις συμπεριφορές και τις σχέσεις που συγκροτούνται, υιοθετούνται, μεταβάλλονται, προσαρμόζονται αιμοιβαία μέσα από τη σχέση ντόπιων-μεταναστριών, τους καταμερισμούς εργασίας κατά φύλο και μεταξύ γυναικών στα αντίστοιχα νοικοκυριά.

3. Για την πόλη, την Αθήνα και τις γειτονιές (της)

Όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, η πόλη και οι γειτονιές της αποτελούν προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της καθημερινότητας, αλλά και ένα από τα πεδία των αλλαγών που συνδέονται με τις μεγάλες μεταναστευτικές κινήσεις. Ανάμεσα στις παγκόσμιες αναδιαρθρώσεις, στα κράτη και τα άτομα, συγκροτούνται οικογένειες διάσπαρτες σε διαφορετικούς τόπους, δίκτυα αλληλοβοήθειας σε γειτονιές, μηχανισμοί κοινωνικής ένταξης συνδεδεμένοι με (μικρο)κλίμακες χώρου και με συλλογική δράση «εκ των κάτω», παράλληλα με θεσμικές και πολιτικές διαδικασίες «εκ των άνω». Πίσω από αυτές τις μεταβαλλόμενες χωρικότητες των κοινωνικών σχέσεων βρίσκονται αυτά που οι Dyck & McLaren (2004) ονομάζουν «γυναικεία τοπία κατοίκησης», η σύνδεση δηλαδή της θηλυκοποίησης της μετανάστευσης με τη συγκρότηση τόπων-μέσα-σε-τόπους, στις πόλεις προορισμού των μεταναστριών και στις γειτονιές όπου επιχειρούν να διαμορφώσουν μια νέα καθημερινότητα (βλ. και Green 2002). Η τελευταία παρατήρηση θέλει να υπογραμμίσει τους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες βιώνουν τους χώρους της καθημερινότητας, και τη γειτονιά ως τέτοιο χώρο. Στην έρευνά μας η πόλη και οι μεταλλαγές της αποτελούν ένα από τα κεντρικά ζητήματα. Η δε εστίαση στις γειτονιές της επιτρέπει να διερευνήσουμε πώς οι μετανάστριες διαμορφώνουν ρουτίνες και οικείους χώρους σε συγκεκριμένους τόπους, όπου η καθημερινότητα διαμορφωνόταν και μεταβαλλόταν ιστορικά με διαφορετικούς όρους.

Η βιβλιογραφία για τις συνέπειες της εγκατάστασης μεταναστριών/ών στις πόλεις τονίζει κυρίως το διαχωρισμό και τη χωρική περιθωριοποίησή τους. Έτσι, οι μετανάστριες/ες «τοποθετούνται» στις αστικές περιφέρειες ή σε κάποιο «γκέτο» στο κέντρο της πόλης – σε περιοχές όπου οι ντόπιοι δεν επιθυμούν να εγκατασταθούν λόγω των υποβαθμισμένων συνθηκών (βλ. μεταξύ πολλών Pétonnet 1982, Wacquant 1993, Silver 1993, Smith 1994). Οι περιοχές αυτές περιορίζουν τις ευκαιρίες ζωής, οδηγούν τους μετανάστες και τις μετανάστριες σε νέους κύκλους φτώχειας και περιθωριοποίησης, διευκολύνουν την ασυνόμευση και αφήνουν τους πιο ευάλωτους λεία σε διάφορες μαφίες. Τέτοιου τύπου προβληματισμοί αντλούν κυρίως από εμπειρίες πόλεων της Β. Αμερικής και της ΒΔ Ευρώπης, για τις οποίες υπάρχουν πολύ περισσότερα στοιχεία, τόσο για παλαιότερες όσο και για πιο πρόσφατες μεταναστεύσεις.

Η μεταφορά θεωρητικών υποθέσεων και ερμηνειών είναι, βέβαια, συζητήσιμη καθεαυτή, αφού τα πρότυπα εγκατάστασης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις συγκεκριμένες ιστορίες αστικής ανάπτυξης και τους θεσμούς και τρόπους διοίκησης των πόλεων και των αντίστοιχων χωρών. Έτσι, παρόλο που ορισμένα χαρακτηριστικά όπως τα πιο πάνω μπορούν να εντοπιστούν στην Αθήνα, όπως και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές πόλεις, υπόθεσή μας είναι ότι η γεωγραφία της εγκατάστασης των μεταναστών ακολουθεί μάλλον διαφορετικά πρότυπα, που, αν και διαμορφώνουν εθνοτικές συγκεντρώσεις στον ιστό της πόλης, η κλίμακά τους είναι τέτοια που δεν μπορούμε να μιλάμε για «γκέτο» με την έννοια που αντά αναφέρονται στη βιβλιογραφία. Στην Αθήνα ειδικότερα, μεγάλο μέρος από τα νοικοκυριά μεταναστών έχουν εγκατασταθεί σε κεντρικές γειτονιές του Δήμου Αθηναίων, όπου οι ιστορίες αστικής ανάπτυξης έχουν διαμορφώσει «κενά» που (ακόμη;) επιτρέπουν τέτοιες επιλογές.

Η έμφαση στη γειτονιά, ως χωρική κλίμακα με ξεχωριστή σημασία στη συγκρότηση της καθημερινής ζωής, μοιάζει παράδοξη όταν ήδη από τα τέλη της

δεκαετίας του 1980 ένα σημαντικό μέρος των μελετητών της πόλης αναγγέλλει το τέλος του τοπικού, ενώ η βιβλιογραφία παραπέμπει σε ολοένα μεγαλύτερες κλίμακες: στα υπεροπτικά δίκτυα (Castells 1996, Urry 2005), στη διεθνή μετανάστευση, στην παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου ή στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις πόλεις (Sassen 1991). Στο πλαίσιο αυτής της επιστημονικής συζήτησης, η αστική ζωή εξετάζεται με όρους κινητικότητας, ταχύτητας και διαδικασιών οι οποίες διαπερνούν τις γεωγραφικές κλίμακες, καθώς διευκολύνονται από τις νέες τεχνολογίες, τις θεσμικές αλλαγές και τις ανακατατάξεις στο πεδίο της παραγωγής. Όπως όμως υποστηρίζει ο R. Pahl (1991: 346), συχνά «οι κοσμοπολίτες διανοούμενοι μοιάζουν υπερβολικά έτοιμοι να ξεχάσουν ή να αρνηθούν τη μικροκλίμακα του οικιακού χώρου και τη σημασία του στη ζωή των περισσότερων ανθρώπων». Οι διαδομές των μεταναστιών και οι τρόποι εγκατάστασής τους στην πόλη (στην Αθήνα) φωτίζουν πλευρές της πιο πάνω συζήτησης, καθώς υποχρεώνουν σε επανεξέταση πολλών «αυτονόητων» γύρω από την επιλογή της κινητικότητας και του «νομαδισμού», την αναζήτηση του συνηθισμένου μέσα στο ξένο, την προσπάθεια διαμόρφωσης οικείων χώρων και δουτίνας μέσα στο ανοίκειο του τόπου προορισμού.

Η γειτονιά δεν αποτελεί, φυσικά, «νέο» αντικείμενο προβληματισμού. Έχει απασχολήσει ιστορικά διάφορους επιστημονικούς κλάδους που ασχολούνται με τον αστικό χώρο και έχει χρησιμοποιηθεί με τρόπους που συνδέονται αντιλήψεις για τον τόπο με ιδέες για τη συγκρότηση κοινοτήτων στην πόλη. Σε πολλές προσεγγίσεις μάλιστα ο «τόπος» ταυτίζεται με την «κοινότητα», και μάλιστα με μια θεώρηση της κοινότητας που υπερτονίζει τις συλλογικές δραστηριότητες και πρακτικές των ανθρώπων που ζουν σε ένα συγκεκριμένο τόπο, τα κοινωνικά τους δίκτυα, τις επαφές πρόσωπο με πρόσωπο, την αίσθηση του ανήκειν. Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ οι διαφορετικές προσλήψεις της γειτονιάς, που έχουν συχνά δημιουργήσει συγχύσεις και παράλληλους μονόλογους στην επιστημονική συζήτηση.⁴ Θα εστιάσουμε όμως σε δύο συσχετισμένα μεταξύ τους ζητήματα που τη συνδέονται με το γενικότερο προβληματισμό μας.

To πώτο έχει να κάνει με την ανάδειξη της γειτονιάς σε πεδίο σημαντικό για την κοινωνική ένταξη μεταναστευτικών ομάδων. Σε χώρες με αναπτυγμένο κράτος πρόνοιας και σε μια περίοδο όπου η αγορά εργασίας, με τις δυσκολίες που παρουσιάζει, δεν μπορεί να λειτουργήσει πια ως ο κατεξοχήν μηχανισμός ένταξης, η γειτονιά και η κατοικία γίνονται πεδία ιδιαίτερα σημαντικά για την κοινωνική ένταξη λιγότερο ευνοημένων ομάδων, ιδιαίτερα μεταναστών (Schader Foundation 2005). Εδώ υπογραμμίζεται ο ρόλος των μεταναστιών στη διαμόρφωση των όρων του «ανήκειν» στον τόπο προορισμού. Μέσα από τις καθημερινές τους πρακτικές και την εργασία φροντίδας, «σπίνουν σπίτι» και εντοπίζουν οικείους χώρους και ασφαλείς διαδομές, ενώ παράλληλα υποστηρίζουν το «σπίτι» στον τόπο προέλευσης. Συμβάλλουν δηλαδή στη διαμόρφωση δύο τόπων, καθώς φροντίζουν για την επιβίωση ενός νοικοκυριού σε δύο χώρες (Pratt 2003), το οποίο λίγη σχέση έχει πια με τις στατικές μορφές οικογένειας και τους καθορισμένους ρόλους των μελών του.

To δεύτερο ζήτημα αφορά στις χωρικές διαστάσεις της γειτονιάς και τη συζήτηση γύρω από την έννοια του τόπου. Χωρίς να απορρίπτουμε τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και ταξινομήσεις (Forrest 2004), αντιμετωπίζουμε τη γειτονιά ως μια σημαντική χωρο-κοινωνική κλίμακα, ως «τόπο» και όχι ως «οριοθετημένο χώρο» (bounded space), μέσα στο πλαίσιο υπεροπτικών δικτύων στα οποία συμμετέχουν τα μέλη της, και τα οποία επηρεάζουν τον ίδιο της το μικρό-

4. Για μια απόπειρα συστηματικής ταξινόμησης, βλ. Forrest 2004, όπου προτείνονται τέσσερις διαφορετικές οπτικές γωνίες για τη θεώρηση της γειτονιάς, καθεμία από τις οποίες φωτίζει χρήσιμες πλευρές της της: κοινότητα (community), προϊόν (commodity), θύλακας κατανάλωσης (consumption niche) και πλαίσιο (context).

κοσμο. Οι οικονομικές δυνάμεις που την καθορίζουν υπάρχουν έξω από αυτήν, συχνά και έξω από τα όρια της ίδιας της πόλης, όπως άλλωστε υποδηλώνει και η παρουσία των μεταναστών και μεταναστριών στις γειτονιές της Αθήνας. Οι κάτοικοι της φέρουν μαζί τους την προέλευσή τους, οι υπηρεσίες που παρέχονται από τους εργαζόμενους της ξεπερνούν τα σύνορά της, τα προϊόντα που πωλούνται στο ψηλικατζίδικο της γειτονιάς έχουν παραχθεί από μια παγκόσμια οικονομία. Η ανάγνωση της γειτονιάς θα είναι λειψή χωρίς την επίγνωση ότι το τοπικό συμμετέχει στο παγκόσμιο και αντιστρόφως.

Με το παραπάνω σκεπτικό, στην έρευνά μας εστιάζουμε σε δύο γειτονιές της Αθήνας, την Κυψέλη και τα Σεπόλια – σημεία συνάντησης του τοπικού με το παγκόσμιο, όπου διασταυρώνονται «συνεχώς μεταβαλλόμενοι αστερισμοί διαδρομών» (Massey 2005: 151) και όπου η έννοια του ανήκειν αποτελεί αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης. Και οι δύο γειτονιές βρίσκονται στο Δήμο Αθηναίων, σε μικρή απόσταση από το κέντρο και με καλές συνδέσεις με αυτό. Η ανάμιξη χρήσεων και κοινωνικών ομάδων που χαρακτηρίζει την Αθήνα είναι φανερή και στις γειτονιές αυτές, όπου τα τελευταία 10-15 χρόνια εγκαθίσταται μεγάλος αριθμός μεταναστών. Διερευνώνται ερωτήματα σχετικά με τους λόγους επιλογής συγκεκριμένων περιοχών και κατοικιών, οι μεταβολές στην ιδιωτική και συλλογική κατανάλωση στις περιοχές αυτές, η δημιουργία νέων ή αλλαγή του χαρακτήρα υφιστάμενων λειτουργιών εμπορίου και αναψυχής, εξελίξεις στην αγορά κατοικίας, επεμβάσεις στο χώρο κατοικίας, χρήσεις του δημόσιου χώρου και των κοινωνικών υποδομών.

4. Τελικές παρατηρήσεις και ανοιχτά ερωτήματα

Η μετανάστευση, ως κατεξοχήν χωρικό φαινόμενο, θέτει σημαντικά ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε το χώρο και τις έννοιες που συγχροτούμε για το σκοπό αυτό, σε πολλά επίπεδα που έχουν να κάνουν με πολύ υλικές πλευρές, όσο και συμβολισμούς, νοηματοδοτήσεις και πολλαπλές αναγνώσεις. Χώρος και τόπος, όριο, διαδρομή, ροές και δίκτυα, αλλά και ταυτότητα/ες του τόπου, ιδιαιτερότητα, διαφορά, απόσταση και εγγύτητα, απομόνωση και σύνδεση αποκτούν νέο περιεχόμενο και συνδηλώσεις. Οι εμπειρίες των μεταναστών και των μεταναστριών δεν επιτρέπουν την υπόθεση ότι ο χώρος είναι «διαιρεμένος ήδη σε τόπους», που με τη σειρά τους είναι οριοθετημένοι και χωρισμένοι, αμφισβήτουν αντιλήψεις για τη μη διαπερατότητα των ορίων, επανεργηνεύουν από διαφορετικές οπτικές τη συνέχεια/ασυνέχεια του χώρου, τις πολλαπλότητες και το δυναμισμό του.

Στην προσέγγισή μας, ο χώρος/τόπος δεν αντιμετωπίζεται απλά ως υλικό κατασκεύασμα αλλά ως προϊόν κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων που κατασκευάζουν όρια σαν αυτά που υπερβαίνουν τα μεταναστευτικά ζεύματα. Δεν είναι ένα «κενό δοχείο» ή μια ισομορφική επιφάνεια στην οποία εγγράφονται δραστηριότητες και κοινωνικές σχέσεις ή ένα αντικείμενο «εκεί έξω» το οποίο μπορούν οι ειδικοί να περιγράψουν και να παρέμβουν σε αυτό. Οι προηγούμενες μορφές οργάνωσης του χώρου επιδρούν στο είδος των δραστηριοτήτων που μπορούν ή δεν μπορούν να συμβούν, στο ποιοι και ποιες έχουν πρόσβαση σε αυτές και με ποιους όρους (Massey διάφ. χρονολ.). Όπως υποστηρίζει η D. Massey (2005), ο χώρος είναι η σφαίρα της συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης μιας πληθώρας ταυτόχρονων διαδρομών, από τις ο-

ποίες προκύπτει η ιδιαιτερότητα και ταυτότητα. Η μετανάστευση, σε μια τέτοια αντίληψη, επιβεβαιώνει τη συγχρονικότητα, αμφισβήτει το δυϊσμό χώρος/τόπος (όπου ο χώρος αποτελείται από διακριτούς, οριοθετημένους και μοναδικούς τόπους), ανατρέπει την καθιερωμένη αντίληψη της χωρικής διαφοράς ως χρονικής αλληλουχίας σταδίων εξέλιξης.

Οι μετανάστριες της έρευνάς μας όχι μόνο αντιλαμβάνονται διαφορετικά από τις ντόπιες γυναίκες και άνδρες το νέο τόπο εγκατάστασή τους, αλλά και συμβάλλουν στην (ανα)συγκρότησή του, τον αλλάζουν με τις νοηματοδοτήσεις και τις πρακτικές τους. Οι τελευταίες εκτείνονται από τη μικροχώρα του σώματος και του σπιτιού, τη γειτονιά και την πόλη, μέχρι τους χώρους των διαδρομών από «εκείνη» ως «εδώ» και τον παγκόσμιο χώρο στον οποίο συγκροτούνται τα μεταναστευτικά ζεύματα. Η πόλη και οι γειτονιές της αναδεικνύονται έτσι σε ένα από τα προνομιακά πεδία διερεύνησης της μεταναστευτικής εμπειρίας. Μελετώντας την πόλη μέσα από τη συνάντηση ντόπιων και μεταναστριών (μέσα από τις διαπλεκόμενες καθημερινότητες που προαναφέραμε) αποκαλύπτονται διαφορετικές εικόνες και πλευρές της πόλης, πολλαπλασιάζονται οι ιστορίες συγκρότησης και εξέλιξης της, αναδεικνύονται εντέλει «διαφορετικές πόλεις».

Η εστίαση στην καθημερινή ζωή καθιστά δυνατή τη συγκρότηση μιας προσέγγισης που υπογραμμίζει την οπτική των (δρώντων) υποκειμένων με την έμφυλη και ενσώματη υπόστασή τους, δίχως να ξεχνά τις παγκόσμιες συνδέσεις και αναφορές των πολύ τοπικών εμπειριών και διαδικασιών. Ξεκινώντας από τις εμπειρίες και τις καθημερινές πρακτικές των γυναικών, οδηγούμαστε σε μια διαφορετική προσέγγιση για την πόλη αλλά και για τη μετανάστευση. Η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίζει τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, τις θεωρούμενες ταπεινές, αυτονότες και ανάξιες λόγου, ως συστατικά στοιχεία για τη συγκρότηση ενός θεωρητικού και ερμηνευτικού πλαισίου. Είναι μια επιλογή που επιχειρεί να αφουγκραστεί και να δώσει λόγο σε αποσιωπημένες ή αγνοημένες πλευρές της αστικής εμπειρίας, που αποδέχεται τη δική της τοποθέτηση (situatedness) και μερικότητα και ταυτόχρονα αρνείται τη φωνή της αυθεντίας του κυρίαρχου λόγου και το μύθο του «αντικειμενικού ερευνητή» που, εκφέροντας λόγο, δεν τοποθετείται πουθενά. Μια τέτοια, φεμινιστική εντέλει, επιλογή αποκαλύπτει διαφορετικά επίπεδα της πραγματικότητας, αναδεικνύει άλλες πλευρές της συγκρότησης της πόλης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Anthias, F. (2000), «Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe», στο Anthias, F., Lazaridis, G. (επιμ.), *Gender and Migration in Southern Europe*, Oxford: Berg, σ. 15-48.
- Βάτου, Ντ. (2000), «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το “δικαίωμα στην πόλη”», στο Μοδινός, Μ., Ευθυμιόπουλος, Η. (επιμ.), *Η βιώσαμη πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 204-216.
- Castells, M. (1996), *The Rise of Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Castles, S., Miller, M. (1993), *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, London: Macmillan.
- Charles, N., Hintjens, H. (1998), *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, London: Routledge.
- Dyck, I. (2005), «Feminist Geography, the “Everyday”, and Local-Global Relations: Hidden Spaces of Place-Making», Suzanne Mackenzie Memorial Lecture, *The Canadian Geographer / Le Géographe canadien*, 49(3): 233-243.
- Dyck, I., McLaren, A. T. (2004), «Telling It like It is... Gender, Place and the Multiculturalism of Immigrant Women’s Settlement Narratives», *Gender, Place and Culture*, 11(4): 513-534.

- Forrest, R. (2004), *Who Cares about Neighbourhoods*, CNR paper 26, www.neighbourhoodcentre.org.uk.
- Green, N. (2002), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, Αθήνα: Σαββάλας.
- King, R., Lazaridis, G., Tsardanidis, C. (επιμ.) (2000), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London: Macmillan.
- Lefebvre, H. (1991), *Critique of Everyday Life*, London / New York: Verso.
- Massey, D. (2005), *For Space*, Oxford: Sage.
- McDowell, L. (1999), *Gender, Identity and Place*, Cambridge: Polity Press.
- Pahl, R. (1991), «The Search for Social Cohesion: From Durkheim to the European Commission», *Archives européens de sociologie*, XXXII: 345-360.
- Pétonnet, C. (1982), *Espaces habités, ethnologie des banlieues*, Paris: Galilée.
- Pratt, G. (2003), «Valuing Childcare: Troubles in Suburbia», *Antipode*, 35(3): 581-602.
- Sassen, S. (1991), *The Global City: New York, London, Tokyo*, New York: The New Press.
- Schader Foundation (2005), *Immigrants in the City. Recommendations for Urban Integration Policy*, Darmstadt: Schader Foundation.
- Silver, H. (1993), «National Conceptions of the New Urban Poverty: Social Structural Change in Britain, France and the United States», *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): 336-354.
- Simonsen, K., Vaiou, D. (2006), «Women's Lives and the Making of the City: Experiences from "North" and "South" of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(3): 446-465.
- Smith, D. (1987), *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Chicago: Northeastern University Press.
- Smith, D. (1994), *Geography and Social Justice*, Oxford: Blackwell.
- Urry, J. (2005), «Transnationalism, Cosmopolitanism and Glocalization», *Current Sociology*, 53: 113-135.
- Vaiou, D., Lykogianni, R. (2006), «Women, Neighbourhoods and Everyday Life», *Urban Studies*, 43(3): 731-743.
- Yuval-Davis, N. (1997), *Gender and Nation*, London: Sage.